

Tyberiada, reumatyzm i antyczne fiołki

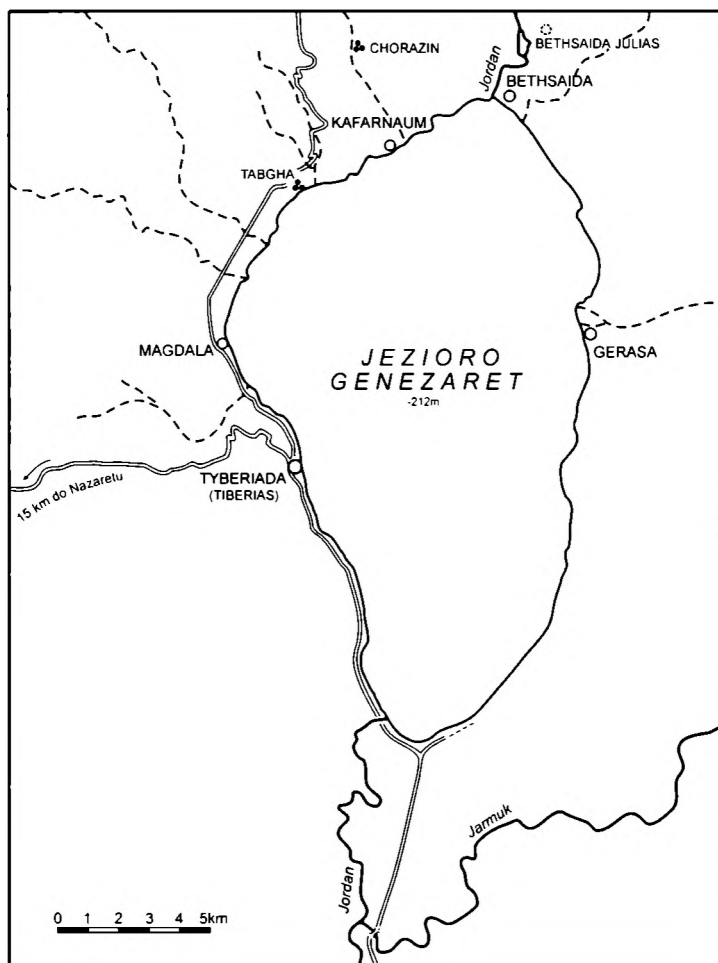
(Tabl. LXI)

Zbawienne działanie gorących źródeł w przypadku schorzeń reumatycznych znane było już w starożytności. Ogromnym powodzeniem cieszyły się w początkach naszej ery źródła termalne w Tyberiadzie/Tiberias na zachodnim brzegu Jeziora Genezaret¹. Odegrały one w historii miasta dość istotną rolę, przyczyniając się do jego bogactwa i popularności.

Miasto zbudowane zostało w okresie między 17 a 22 rokiem n.e. przez Heroda Antypasa, tetrarchę Galilei i Perei, syna Heroda Wielkiego. Nowy ośrodek miejski nazwano ku czci cesarza Tyberiusza (14–37 rok n.e.). Miasto posiadało dogodne położenie na szlaku łączącym Syrię z Egiptem, biegnącym wzdłuż Jordanu. Mieszkańcy zajmowali się handlem, oraz – ze względu na usytuowanie nad brzegiem dużego zbiornika wodnego – także w znacznym stopniu rybołówstwem. Początki Tiberias były zresztą niezwykle trudne, gdyż wbrew zakazom religijnym założono je na terenie dawnego cmentarzyska (Józef Flawiusz, *Dawne dzieje XVIII*, 36–38). Było więc nieczyste z punktu widzenia żydowskiego Prawa i prawowierni Żydzi nie chcieli się tu przenosić. Herod Antypas osiedlał tu siłą wyzwolenców, żołnierzy, cudzoziemców oraz przedstawicieli najuboższych warstw społecznych, mających nadzieję na znaczną poprawę losu. Zgodnie z przekazem Józefa Flawiusza miasto wzniesione zostało w najpiękniejszej części Galilei (*Dawne dzieje XVIII*, 2–3); posiadało też dodatkowe walory w postaci gorących źródeł i dostępu do wód Jeziora Genezaret.

Tiberias było stolicą Galilei do roku 61, do momentu, gdy za Nerona weszło w skład królestwa Agryppy II (do roku 96 n.e.). Miasto rozwinęło się znacznie, do czego przyczyniły się pobliskie gorące źródła, których walory spowodowały także, iż z czasem uznano Tiberias za miasto czyste pod względem rytualnym. W roku 100 miasto przeszło we władanie Rzymian. Urosło też wkrótce do rangi ważnego ośrod-

¹ Bywa też ono określane jako Jezioro Galilejskie, a od nazwy miasta Jeziozem (lub nawet Morzem) Tyberiadzkim. Jest położone w depresji, na wysokości 212 m poniżej poziomu morza.

ka kultury hellenistyczno-rzymskiej i żydowskiej zarazem, stając się też najludniejszym z miast Galilei. Posiadało wybieralnego władcę (*archon*), wspomaganego przez Radę Dziesięciu oraz Senat liczący 600 członków. W Tiberias datowano dokumenty od roku założenia, miasto posiadało też prawo bicia własnych monet. Za czasów Heliogabala (218–222 n.e.) Tiberias uzyskało prawa rzymskiej kolonii. Wówczas też z Seforis przeniósł się tutaj Sanhedryn (Wysoka Rada). Od tego momentu Tiberias stało się polityczną i duchową stolicą Żydów, już wcześniej ciesząc się opinią jednego z czterech świętych miast żydowskich (oprócz Jerozolimy, Hebronu i Seforis). Tu mieścił się niezwykle istotny ośrodek nauki żydowskiej, działała też znakomita szkoła rabinacka. Nauczał rabbi Jehuda ha-Nasi (ok. 135–220), kompilator Miszny. Jeden z jego uczniów, rabbi Jochanan ben Nappaha (180–270), założył w Tiberias słynną szkołę rabiniczną (Bet Midrasz), gdzie w IV wieku zredagowano Gemarę (komentarz do Miszny). Tutaj więc powstał Talmud Palestyński, tutaj swój

ostateczny kształt przybrały teksty masoreckie. Tyberiadzka szkoła talmudyczna zaczęła podupadać w V wieku, lecz jej renesans nastąpił w wiekach VII–X i wówczas ustalono tutaj kanon Biblii hebrajskiej. W Tyberiadzie więc powstały klasyczne formy Prawa, zarówno pisanego, jak i ustnego. Miasto po dziś dzień chlubi się grobowcami wielkich żydowskich mędrców: rabiego Jochanana ben Zakkaji (I wiek), rabiego Eliezera ben Hirkana (II wiek) oraz słynnego rabiego Mojżesza ben Maimona/Majmonidesa (1135–1204). Natomiast na zboczu pobliskiego wzgórza znajduje się skalny grób nakryty kopułą, kryjący doczesne szczątki rabiego Akiby (II wiek).

Dalsze losy Tyberiady niepozbawione były wydarzeń gwałtownych czy wręcz katastrofalnych. Do takich należą z pewnością trzęsienia ziemi w 749 oraz w 1033 roku, gdy miasto uległo poważnym zniszczeniom, a wkrótce potem – pojawienie się krzyżowców (1099). Po zdobyciu przez nich miasta, stało się ono stolicą księstwa Galilei, którym władał Tankred. Zostało wówczas odbudowane dalej na północ od poprzedniego miejsca. Po bitwie pod Hattin (1187) Tyberiadę opanował Saladyn; miasto znacznie wówczas podupadło, bardziej przypominając rybacką wioskę. Pod panowaniem Ajjubidów znajdowało się do roku 1240. Wówczas na krótko w jej posiadanie znowu weszli krzyżowcy, by w roku 1247 przeszła ostatecznie we władanie muzułmanów. Okres pomyślniejszy dla Tyberiady nastąpił w wiekach XVII–XVIII (osadnictwo sefardyjskie), lecz przerwany został katastrofalnym trzęsieniem ziemi w roku 1837. Dopiero od 1860 roku nastąpiła odbudowa i ponowny rozwój miasta, co wiązało się z masowym napływem żydowskich imigrantów do Palestyny. Nie upłynęło jeszcze 100 lat od poprzedniego trzęsienia ziemi, gdy w 1927 roku pojawiło się kolejne zagrożenie tego typu, natomiast w roku 1934 miasto nawiedził inny kataklizm – niszczycielska powódź. Wkrótce potem Tyberiada została odbudowana, uzyskując nowoczesny kształt urbanistyczny, służący miastu po dzień dzisiejszy. W latach 1922–1948 Tyberiada znajdowała się w składzie mandatu brytyjskiego, a następnie w ramach państwa Izrael.

Obecnie miasto liczy około 40 tysięcy mieszkańców i stanowi ważny ośrodek uzdrowiskowo-turystyczny.

Pozostałości starożytnej Tyberiady zlokalizowane są na południe od dzisiejszego centrum miasta, wzdłuż wąskiej nadbrzeżnej niziny. Jedną z atrakcji turystycznych stanowi pozostałość muru miejskiego z bramą flankowaną dwoma wieżami, wzniesioną w I wieku (pozostałe partie murów miejskich powstały dopiero w wiekach III–VI). Główną arterią miasta stanowiło *cardo maximus*, biegnące równolegle do brzegu jeziora. Była to szeroka, reprezentacyjna ulica z kolumnami, wyłożona bazaltowymi płytami, ze sklepami po obu stronach. Wodę do zbiornika w centrum miasta doprowadzał akwedukt ze źródeł oddalonych o 15 km. Miasto rzymskie zajmowało powierzchnię około 80 ha (w średniowieczu obszar miasta obejmował jedynie 14 ha). Prace wykopaliskowe w kilku punktach (fragmenty *cardo*, rynek miejski, łaźnia bizantyjska, *villa urbana* z IV–VI wieku, bazylika rzymska, synagogi, odcinki murów miejskich, amfiteatr rzymski) prowadzono na większą skalę od roku

1954². Na pobliskiej Górze Bereniki wznosił się – jak się przypuszcza – ufortyfikowany pałac Heroda Antypasa. Uległ on zniszczeniu prawdopodobnie w 67 roku, w czasie powstania żydowskiego z lat 66–70. Na szczycie Góry Bereniki w latach 1990–1992 odsłonięto pozostałości kościoła (założenie bazylikowe o wymiarach 48x28 m) oraz klasztoru, odbudowanych po trzęsieniu ziemi z roku 749 i użytkowanych następnie do końca XIII wieku.

U podnóża Góry Bereniki odkryto w latach 1989–1990 amfiteatr z II–III wieku, mieszczący około pięć tysięcy widzów. W tej okolicy lokalizuje się też budowlę uważaną za słynną rabinacką akademię. Na południe od Tiberias, już poza murem miejskim, znajdowało się przedmieście Hammat, gdzie biły słynne gorące źródła, wspomniane przez Pliniusza (*Hist. Nat.* 5,45), w znacznym stopniu stanowiące o sławie i pomyślności miasta po dzień dzisiejszy. Rzymianie zbudowali tu świątynię dedykowaną Hygiei oraz palestrę lub gimnazjon, natomiast Żydzi budowlę z ciekawą dekoracją mozaikową, uważaną za synagogę (pierwsza połowa III wieku). Na terenie Hammat badania wykopaliskowe prowadzono już w roku 1921 (N. Slouschz), a następnie w latach 1961–1963 prowadził prace profesor Moshe Dothan z Uniwersytetu w Haifie³.

Z tym starożytnym ośrodkiem balneologicznym i ważnym zespołem miejskim związana jest niewielka grupa szklanych fiolek, które do zbiorów uniwersyteckiego Gabinetu Archeologicznego włączono w roku 1912. Jak odnotowano na jednej z zachowanych kart inwentarzowych, zabytki te zostały „zakupione w kwietniu 1912 roku od handlarza antyków z Odessy Ozyasza Szapiry, który je, jak zaręcza, kupił na miejscu w Tiberias, gdzie leczył się na reumatyzm”⁴. W zespole złożonym z ośmiu naczynek w każdym przypadku zanotowano informacje, odnoszące się do miejsca ich znalezienia, korzystając z wiadomości przekazanych przez Ozyasza Szapirę. Jedna z fiolek znaleziona została nad Jeziorem Genezaret⁵, inna w samym Tiberias „przy gorącym źródle”⁶, dwie „koło Tiberias na Górze Hermoi”⁷. Inna fragmentarycznie zachowana fiołka zakupiona została w Tiberias (jej bliższe pochodzenie nie jest znane)⁸. Pozostałe trzy naczynka posiadają odmienną proveniencję. Zostały

² Badania prowadzili tu Bezalel Rabani (1954–1956), Adam Druks (1964), Gideon Foerster (1973–1974), Ariel Berman (1978–1979), Yizhar Hirschfeld (1989–1994). Zob. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, t. 5, 1997, s. 203–206.

³ M. Dothan, *Hamath Tiberias: Early Synagogues and the Hellenistic and Roman Remains. Final Excavation Report I*, Jerozolima 1983. Zob. także *The Oxford Encyclopedia...*, t. 2, 1997, s. 470–471.

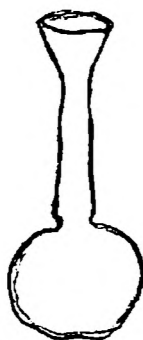
⁴ Zob. tzw. inwentarz kartkowy Gabinetu Archeologicznego w zbiorach archiwalnych Instytutu Archeologii UJ: karty nr nr 14172–14179. Na karcie nr 14172 odnotowano także, iż za ów zespół ośmiu niewielkich fiolek i buteleczek zapłacono antykwariuszowi 35 koron.

⁵ Nr inw. 353 (d. nr 14179), wys. 11,2 cm, średn. 3,1 cm. Warsztat egipski, I–IV w. Zob. *Katalog 1976*, nr 556.

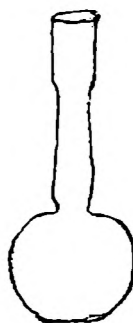
⁶ Nr inw. 349 (d. nr 14176), wys. 16,5 cm, średn. 10 cm. Kształt popularny od III w. n.e. na całym obszarze cesarstwa rzymskiego. Zob. *Katalog 1976*, nr 562.

⁷ Nr inw. 354 (d. nr 14178), wys. 9,5 cm, średn. 4,5 cm. Warsztat egipski, I–III w. Zob. *Katalog 1976*, s. 259 (nr 555); nr inw. 351 (d. nr 14 174), wys. 7 cm, średn. 2,5 cm. II–III w. Zob. *Katalog 1976*, nr 553.

⁸ Dawny nr 14 175, wys. 4 cm, średn. 4,5 cm. Zabytku nie udało się zidentyfikować, być może zob. *Katalog 1976*, nr 561.

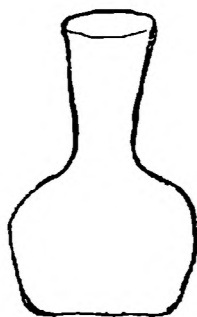
A

B

C

D

E

F

Zabytki zakupione od Ozyasza Szapiry w roku 1912 (szkice z kart starego inwentarza)

one wprowadzić przez Ozyasza Szapirę zakupione na miejscu, choć nabywca zorientowany był, iż jedna z fiolek pochodziła ze znaleziska dokonanego w okolicach Damaszku⁹, następna natomiast znaleziona została w pobliskim Nazarecie¹⁰, a wreszcie ostatnia spośród nich pochodzi z okolic Rzymu, ale Szapira nabył ją na miejscu, już z myślą o wzbogaceniu swej skromnej kolekcji¹¹. Cały zespół szklanych naczynek zakupiony u Szapiry dla uniwersyteckiej kolekcji to niewielkie fiolki i butelczki (wysokości od 7,5 do 20 cm) o przeznaczeniu użytkowym, jak można przypuszczać – związanym głównie z przechowywaniem maści i olejków kosmetycznych.

Byłyby to więc znaleziska typowe dla miejscowości kuracyjnej z wodami termalnymi i kwitnącym już w starożytności „przemysłem” turystycznym. Naczynka nasze są dość typowymi wyrobami warsztatów syryjskich, palestyńskich i egip-

⁹ Nr inw. 361 (d. nr 14 172), wys. 19 cm, średn. 8 cm. Warsztat małoazjatycki, III–IV w. Zob. *Katalog 1976*, nr 564.

¹⁰ Nr inw. 360 (dawny nr 14 173), wys. 16 cm, średn. 9 cm. Kształt naczynia popularny na terenie całego imperium rzymskiego od III w. n.e. Zob. *Katalog 1976*, nr 563, gdzie mylnie przypisano jej pochodzenie z kolekcji J. Karnickiego.

¹¹ Nr inw. 352 (d. nr 14 177), wys. 12,1 cm, średn. 3 cm. Przypuszczalnie warsztat syryjski, II–V w. Zob. *Katalog 1976*, nr 557.

skich z okresu od I do IV wieku¹², a więc z czasów szczególnej pomyślności Tiberias, i stanowią w kolekcji interesujące przykłady starożytnych wyrobów ze szkła¹³. Niestety, nie udało się z całkowitą pewnością zidentyfikować naszego cierpiącego na reumatyzm antykwariusza. Jak wynika z zacytowanej już wyżej notatki – Ozyasz Szapira działał w Odessie na przełomie XIX/XX wieku. Odessa była wówczas bardzo istotnym ośrodkiem handlu antykwarycznego, głównie zresztą zabytkami antycznymi z obszaru nadczarnomorskiego. Słynęła też z obrotu falsyfikatami, tu mieściły się bowiem warsztaty produkujące masowo naśladownictwa wyrobów starożytnego rękodzieła. Z Odessą związana jest jedna z najsłynniejszych afer – w roku 1896 do zbiorów paryskiego Luwru nabyto za zawrotną sumę 200 tysięcy franków tzw. tiarę Saitaphernesa, uważaną początkowo za wspianą wyrób grecko-scytyjskiej sztuki złotniczej¹⁴. Dzieło to zdyskwalifikowano ostatecznie w roku 1903, gdy jej twórca Izrael Rachumowski, złotnik z Odessy, przyznał się do wykonania tiary, a także innych, równie kunsztownych falsyfikatów. Znacznie wcześniej, w roku 1876, obiegła też ówczesną prasę wiadomość, iż niejaki „Schapira, handlarz rzadkimi przedmiotami”¹⁵ oszukał Muzeum w Berlinie, sprzedając do jego kolekcji starożytności moabickie za niebagatelną sumę 60 tysięcy marek. Czyżby odeski antykwariusz, który do naszego uniwersyteckiego zbioru sprzedał skromną kolekcję antycznych szkieleł, był tym samym Szapirą, który na tak ogromne straty naraził Muzeum w Berlinie?¹⁶

¹² Por. H. Szymańska, [w:] *Katalog 1976*, nry 555-557, 561-564.

¹³ Kilka lat temu były one eksponowane jako rodzaj mini-wystawki w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, uzupełniając ekspozycję wyrobów ze szkła, będących dziełem artystów środowiska wrocławskiego.

¹⁴ Na temat tiary Saitaphernesa zob. m.in. E. Paul, *Die falsche Göttin. Geschichte der Antikenfälschung*, Lipsk 1962, s. 139-150.

¹⁵ Por. m.in. *Grenzboten* 1876, s. 16.

¹⁶ Jak zdołałem ostatnio ustalić, Szapira związany z „aferą moabicką” był antykwariuszem działającym w Jerozolimie i w r. 1912 już nie żył (popełnił samobójstwo w Amsterdamie). Więcej na temat jego działalności zob. A. Erman, *Mein Werden und mein Wirken. Erinnerungen eines alten berliner Gelehrten*, Leipzig 1929, s. 247-249.

Tabl. LXI. Fiolki szklane znalezione w Tyberiadzie (Palestyna). I–IV wiek. Wys. 9,5–16,5 cm. Zakupiono u Ozyasza Szapiry. 1912. *Katolog* 1976, nr 562, 556, 555; por. s. 307–312